

establish that I obeyed
with and not weakness.
has clearly demonstrated
idea there is nobody, not
the law, that the rule of
particular the independence
be respected.

De waarheid is dat we nog niet vrij zijn; we hebben slechts de vrijheid verworven om vrij te zijn, het recht om niet te worden onderdrukt. We hebben niet de laatste stap van onze reis gezet, maar de eerste op een langere en nog moeilijker weg. Want vrij zijn is niet slechts het afwerpen van onze ketenen, maar leven op een manier die de vrijheid van anderen respecteert en bevordert. Het écht op de proef stellen van onze toewijding aan de vrijheid is nog maar net begonnen.

Ik heb die lange weg naar de vrijheid afgelegd. Ik heb geprobeerd niet te versagen; ik heb onderweg fouten gemaakt. Maar ik weet nu dat je na het bereiken van een hoge top zult ontdekken dat er nog veel meer bergen te beklimmen zijn. Ik heb daar een ogenblik gerust om een blik te werpen op het adembenemende uitzicht om me heen, om terug te kijken op de weg die ik heb afgelegd. Ik kan echter maar even uitrusten, want vrijheid brengt verantwoordelijkheden met zich mee, en ik durf niet te dralen omdat mijn lange weg nog niet ten einde is.

– Nelson Mandela, *De lange weg naar de vrijheid*

Inhoud

	Voorwoord van Graça Machel	9
	Noot voor de lezer	11
	Inleiding	13
1	Vrijheid: een hele uitdaging	19
2	Onderhandelen over democratie	32
3	Vrije en eerlijke verkiezingen	55
4	Naar het Uniegebouw	80
5	Nationale eenheid	105
6	De president en de grondwet	140
7	Het parlement	159
8	Traditioneel leiderschap en democratie	173
9	De transformatie van de staat	194
10	Verzoening	227
11	Sociale en economische transformatie	250
12	Omgaan met de media	277
13	In Afrika en de rest van de wereld	288
	Nawoord	305
	Bijlage A Afkortingen	312
	Bijlage B Mensen, plaatsen en gebeurtenissen	314
	Bijlage C Tijdlijn 1990-1999	340
	Bijlage D Kaart van Zuid-Afrika in 1996	346
	Eindnoten	348
	Woord van dank	371
	Verantwoording	373
	Register	375
	Biografieën	399

Voorwoord

Drie maanden nadat Madiba en ik waren getrouwd, begon hij te schrijven aan wat het vervolg moest worden op zijn autobiografie *De lange weg naar de vrijheid*.

Plichtsgevoel tegenover zijn politieke organisatie en meer in het algemeen de vrijheidsstrijd in zuidelijk Afrika hadden hem ertoe aangezet om *De lange weg* te schrijven. En het was zijn plichtsgevoel tegenover de Zuid-Afrikanen en de bewoners van de wereld die hem stimuleerden om te beginnen aan het werk dat nu *De presidentiële jaren* is geworden.

Hij wilde het verhaal vertellen van zijn jaren als de eerste president van een democratisch Zuid-Afrika, de zaken overdenken die hem en zijn regering hadden beziggehouden, en de principes en strategieën onder de loep nemen die zij hadden getracht toe te passen bij de aanpak van de talloze uitdagingen waarmee de nieuwe democratie werd geconfronteerd. Meer dan wat ook wilde hij schrijven over het leggen van het fundament voor een democratisch stelsel in Zuid-Afrika.

Ongeveer vier jaar lang nam het project een dominante plaats in in zijn leven en in dat van de mensen die hem na stonden. Hij schreef heel nauwgezet, met zijn vulpen of balpen, en wachtte op commentaar van vertrouwde metgezellen, waarna hij de tekst net zo lang bleef herschrijven tot hij vond dat hij aan het volgende hoofdstuk of gedeelte verder kon gaan. Ik ben professor Jakes Gerwel en Madiba's persoonlijk assistente Zelda la Grange bijzonder dankbaar, omdat zij Madiba in deze periode op elke mogelijke wijze aanmoedigden en het project op vele manieren steunden.

De eisen die de wereld aan hem stelde, allerlei afleidende gebeurtenissen, en zijn voortschrijdende leeftijd bemoeilijkten het project. Het momentum verloor aan kracht en uiteindelijk legde hij het manuscript terzijde. In de laatste jaren van zijn leven sprak hij er vaak over, bezorgd omdat hij wel aan deze taak was begonnen, maar haar niet had afgemaakt.

Dit boek is het resultaat van een gezamenlijke inspanning om het project van Madiba te voltooien. Het bevat het verhaal dat hij met de wereld had willen delen. Het is voltooid en verteld door de Zuid-Afrikaanse schrijver Mandla Langa, die de tien oorspronkelijke hoofdstukken van Madiba en zijn andere geschriften en gedachten uit die periode elegant heeft vervlochten. Van het begin tot het einde van het boek is Madiba's stem duidelijk te horen.

Mandla heeft goed naar Madiba geluisterd en zijn stem in woorden gevat – een buitengewone prestatie. Joel Netshitenzhe en Tony Trew, vertrouwde adviseurs en leden van Madiba's staf tijdens zijn presidentschap, zorgden voor uitgebreid en rijkelijk digitaal onderzoek, analyses en de opzet voor een verhaalvorm, en de Nelson Mandela Foundation gaf onze inspanningen een institutionele basis. Ik ben hun allen dankbaar, en ook onze uitgever, dat ze het ons mogelijk hebben gemaakt om Madiba's droom te laten uitkomen.

Ik hoop dat iedere lezer zich door Madiba's verhaal aangesproken voelt en geïnspireerd zal worden om zijn steentje bij te dragen aan duurzame oplossingen voor de vele hardnekkige problemen van deze wereld. De Engelse titel van dit boek, *Dare not linger* (Ik durf niet te dralen), is ontleend aan de laatste passage uit *De lange weg naar de vrijheid*, waarin Madiba spreekt over het bereiken van de top van een berg en een korte rustpauze voordat hij verdergaat op zijn lange weg. [De Nederlandse ondertitel, *Bij de vrijheid begint het pas*, is ook op deze passage geïnspireerd. – noot vert.] Mogen we allen rustplaatsen vinden maar nooit te lang blijven dralen op de reizen waartoe we zijn geroepen.

– Graça Machel

Noot voor de lezer

Een aanzienlijk deel van de woorden in dit boek is afkomstig uit Nelson Mandela's eigen geschriften, en bevat naast teksten uit zijn onvoltooide memoires over zijn presidentiële jaren ook persoonlijke aantekeningen en redevoeringen die hij in het parlement, op politieke bijeenkomsten en op internationale podia heeft gehouden als gerespecteerd pleitbezorger van mensenrechten.

Zijn onvoltooide autobiografie *De presidentiële jaren* bestaat uit tien concepthoofdstukken, met verschillende versies van de meeste, evenals aantekeningen voor volgende hoofdstukken. De volgorde is niet altijd goed af te leiden uit het archiefmateriaal. De tekst van dit boek is ontleend aan de verscheidene hoofdstukversies en een verzameling aantekeningen.

In een poging om de historische integriteit van Mandela's geschriften te behouden hebben we heel weinig redactioneel ingegrepen in de aan hem ontleende teksten, met uitzondering van het standaardiseren van uitroeptekens, het cursiveren van boektitels en krantennamen, het hier en daar invoegen van een komma ter verduidelijking en het corrigeren van een sporadisch voorkomende verkeerd gespelde naam. Redactionele ingrepen met extra informatie voor de lezer staan tussen teksthaken. We hebben Mandela's karakteristieke stijl om titels en functies, en soms ook termen als 'Zwarten' en 'Witten', in hoofdletters te schrijven gevolgd. Citaten uit interviews waarin Mandela zonder notities heeft gesproken zijn gestandaardiseerd zodat ze overeenkomen met de redactionele stijl van het verhaal.

Ten behoeve van de lezer is er op pagina 314 een uitgebreid glossarium opgenomen van belangrijke mensen, plaatsen en gebeurtenissen die in het boek voorkomen – deze zijn in de tekst gemarkeerd met een †, evenals een lijst met afkortingen van organisaties, een kaart van Zuid-Afrika en een beknopte tijdlijn van de periode uit Mandela's leven die reikt van zijn vrijlating uit de gevangenis in 1990 tot de inauguratie van zijn opvolger, Thabo Mbeki, in 1999.

Inleiding

Veel Zuid-Afrikanen herinneren zich de nationale feestdag van 16 december 1997 meer als een belangrijke mijlpaal in de lange reis van Nelson Mandela dan vanwege zijn schrijnende oorsprong. Op die dag wordt de overwinning van de Voortrekkers op de Zoeloe-legers in 1838 herdacht, maar het is tevens de dag dat in 1961 Umkhonto we Sizwe (MK)[‡], de militaire tak van het Afrikaans Nationaal Congres (ANC)[‡], werd opgericht. Na heel wat naamsveranderingen kreeg deze dag in 1994 uiteindelijk de naam Verzoeningsdag.

Op die dinsdagmiddag, toen de temperatuur in de stad Mahikeng in de provincie Noordwest al tot hoog in de dertig was opgelopen, zaten de meer dan drieduizend ANC-afgevaardigden die waren bijeengekomen voor de vijftigste nationale vergadering van het ANC in opgetogen stilte te wachten op het politieke verslag van president Nelson Mandela. Tot enkele minuten daarvoor had hij op het podium gezeten tussen de leiders van het aftredende Algemeen Bestuur (NEC), en met een kleine glimlach om zijn mond geluisterd naar de bezielde vertolking van vrijheidsliederen, die was onderbroken door een enthousiast applaus toen hij naar het podium liep.

Anders dan de meeste lange mensen was Mandela zich niet bewust van zijn lengte en stond hij kaarsrecht toen hij het verslag op een effen en zakelijke toon voorlas. Hij geloofde in de strekking van zijn woorden en vond het daarom onnodig om gebruik te maken van de retorische middelen waaraan sommige van zijn landgenoten de voorkeur gaven. Het nieuwe Zuid-Afrika, dat in 1994 met zoveel vreugde en feestgedruis was ingeluid door de eerste democratische verkiezingen, ondervond nu al de traumatische nasleep van zijn moeilijke geboorte.

Over de rol van het ANC als regerende partij zei Mandela: ‘De afgelopen drie jaar was het basisprincipe van onze aanpak dat we, ondanks wat ons volk al heeft bereikt wat betreft het stabiliseren van de democratische ordening, nog steeds bezig zijn met het delicate proces om de pasgeboren baby naar volwassenheid te loodsen.’

Als de toekomst al zeker was, het verleden was onvoorspelbaar gebleken. Gewelddadige misdrijven, de erfenis van vroegere onrechtvaardigheden en ongelijkheden, haalden elke dag de krantenkoppen. De werkloosheid, die de regering probeerde aan te pakken door groeibevorderend beleid en positieve discriminatie, leidde tot een zekere mate van politieke onvrede onder de meerderheid, wat

werd uitgebuit door de oppositiepartijen, en vooral door de Nationale Partij. Deze partij, die ooit de heersende partij was van de apartheidstaat, had zich in 1996 teruggetrokken uit de regering van nationale eenheid[‡], en voerde als reden daarvoor aan dat ze niet in staat was het regeringsbeleid te beïnvloeden.

Over de politici van de Nationale Partij zei Mandela: ‘De eerlijksten onder haar leden, die hoge posities bezetten en werden gedreven door de wens om de belangen van zowel de Afrikaners als de rest van de bevolking te beschermen, waren het niet eens met de beslissing om uit de Regering van Nationale Eenheid te stappen.’

Toen Mandela in december 1997 sprak, heerste er een gevoel van verwachting. De aangrijpende gebeurtenissen van het afgelopen jaar in Zuid-Afrika, zoals het royeren van generaal Bantu Holomisa als ANC-lid en de oprichting van een politieke afscheidingspartij, de Verenigde Democratische Beweging, moeten het trauma van het schisma dat leidde tot het ontstaan van het Pan-Afrikaans Congres (PAC)[‡] in 1959 weer hebben opgeroepen. Holomisa[‡], ooit een populair lid dat de naam had voor zijn mening uit te komen, werd ook verantwoordelijk gehouden voor de opkomst van populistische tendensen binnen het ANC, die evenzeer gevoed werden door Winnie Madikizela-Mandela[‡] en Peter Mokaba[‡], de onomwonden sprekende voorzitter van de Jeugdliga van het ANC (ANCYL)[‡].

Dan was er nog de kwestie van de opvolging. Mandela had al aangegeven dat hij van plan was tijdens deze conferentie terug te treden als leider van het ANC. In een televisie-uitzending op zondag 7 juli 1996 had Mandela de geruchten bevestigd dat hij niet meer beschikbaar zou zijn voor de verkiezingen in 1999. In overeenstemming met de belofte die hij had gedaan toen hij in 1994 werd beëdigd als de eerste democratisch gekozen president, vond hij dat één termijn voldoende was omdat hij al de basis had gelegd voor een betere toekomst voor iedereen, ook al had hij twee termijnen kunnen dienen zoals in de grondwet[‡] was vastgelegd.

In hoofdredactionele commentaren en door analisten werd de conferentie gezien als een arena waarin de vertrouwde held het stokje zou overgeven. De kwestie wie hem zou opvolgen, Thabo Mbeki[‡] of Cyril Ramaphosa[‡], was al geregeld. Ze hadden allebei schitterende referenties. Ramaphosa had een uitstekende prestatie geleverd bij de onderhandelingen tussen zeer veel partijen tijdens de Convention for a Democratic South Africa (CODESA)[‡], die in oktober 1991 begon en in 1993 eindigde, en die haar hoogtepunt bereikte met het aannemen van de grondwet op 8 mei 1996. Mbeki werd alom geprezen voor de wijze waarop hij als Mandela’s plaatsvervanger de belangen van het land had behartigd.

Mandela wilde graag de wijdverbreide kritiek dat de Xhosasprekenden het ANC domineerden de wereld uit helpen en had daarom in 1994 Ramaphosa voorgesteld toen hij de opvolging ter sprake bracht bij de drie overige hoogge-

plaatste ANC-leden Walter Sisulu[‡], Thomas Nkobi[‡] en Jacob Zuma[‡]. Zij raadden hem echter aan om Mbeki aan te wijzen. Uiteindelijk werd Mbeki in 1997 tot leider van het ANC gekozen, en daardoor kwam hij vóór Ramaphosa in aanmerking als president van het land.

De verkiezingen voor de topposities binnen het ANC, waarbij om slechts twee van de zes plaatsen werd gestreden, kruidden de gebeurtenissen tijdens de vijfdaagse conferentie. Mbeki werd zonder tegenkandidaat gekozen tot leider van het ANC en Jacob Zuma werd plaatsvervangend leider. Winnie Madikizela-Mandela had overwogen om met Zuma te strijden om die post, maar wist niet genoeg medestanders onder de afgevaardigden te werven die haar kandidatuur steunden en moest zich noodgedwongen terugtrekken. Veel gedelegeerden vonden dat haar geflirt met populistische zaken en haar stekelige commentaren op tekortkomingen van de regering, die soms rieken naar minachting voor haar vroegere echtgenoot, haar lidmaatschap aantastten en haar aanzien schaadden. Kgalema Motlanthe, een voormalig vakbondslid dat net als Mandela en Jacob Zuma had vastgezet op Robbeneiland[‡], werd gekozen tot secretaris-generaal, en Mendi Msimang nam de plaats van Arnold Stofile in als penningmeester. Bij de twee posities waarvoor meerdere kandidaten waren, behaalde Mosiuoa ‘Terror’ Lekota in de strijd om het nationale voorzitterschap een verpletterende overwinning op zijn vroegere medegevangene van Robbeneiland, Steve Tshwete[‡]; Thenjiwe Mtintso won het gevecht om de positie van vicesecretaris-generaal nipt van Mavivi Myakayaka-Manzini.

Bij de sluiting van de conferentie was het opnieuw een sombere Mandela die zijn afscheidsrede hield in de namiddag van 20 december 1997. Hij hield zijn handen ineengevouwen voor zich en liet zijn uitgeschreven redevoering voor wat ze was om recht uit zijn hart te spreken. Zonder namen te noemen waarshuwde hij de toekomstige leider voor het gevaar van jaknikkers in zijn directe omgeving.

‘De voornaamste plicht van een leider die zonder tegenkandidaat is gekozen, vooral als hij zo’n grote verantwoordelijkheid draagt, is ervoor te zorgen dat zijn collega’s binnen de leiding zich veilig voelen om vrijuit te spreken, zonder angst, binnen de interne structuren van de beweging.’

Hij wachtte tot het applaus was verstomd en weidde toen verder uit over de tegenstrijdigheid waarmee een leider te maken had die een organisatie bijeen moest houden en tegelijkertijd interne meningsverschillen en vrijheid van meningsuiting moest toestaan.

‘Iedereen moet in gelijke mate kritiek op de leider kunnen uiten zonder angst of partijdigheid, alleen in dat geval kun je waarschijnlijk je collega’s bijeenhouden. Er zijn vele voorbeelden waarin meningsverschillen worden toegestaan, zolang ze de organisatie geen slechte naam bezorgen.’

Ter illustratie citeerde Mandela een criticus van Mao Zedongs beleid tijdens de Chinese Revolutie. De leiders van China ‘onderzochten of hij iets had gezegd buiten de structuur van de beweging wat haar reputatie zou kunnen schaden’. Toen ze naar tevredenheid hadden vastgesteld dat dit niet het geval was, werd de criticus in het Centraal Comité opgenomen als voorzitter van de Chinese vakbeweging.

Ze ‘gaven hem verantwoordelijkheid waarvoor hij rekenschap moest afleggen’, zei Mandela terwijl om hem heen hard gelachen werd, ‘en hij zag zich gedwongen minder te praten en meer verantwoording af te leggen’.

Hij vervolgde: ‘Gelukkig weet ik dat onze leider dit begrijpt. Ik weet dat hij in zijn werk altijd amicaal is omgegaan met kritiek, en ik twijfel er absoluut niet aan dat hij nooit iemand op een zijspoor zal zetten, omdat hij beseft dat [het belangrijk is] om je te omringen met sterke, onafhankelijke mensen die je binnen de structuren van de beweging bekritisieren en zodoende je bijdrage verbeteren; daardoor winnen je besluiten aan kracht, ook als je afwijkt van je beleid, en kunnen ze door niemand met succes worden bekritiseerd. Niemand in deze organisatie begrijpt dit principe beter dan mijn leider, kameraad Thabo Mbeki.’

Mandela ging verder, las voor uit zijn toespraak en herhaalde nogmaals dat de band van de leiders met ‘machtige en invloedrijke personen die veel meer middelen hebben dan wij allemaal tezamen’ ertoe kon leiden dat ze ‘degenen die met ons waren toen we er helemaal alleen voor stonden in moeilijke tijden zouden kunnen vergeten’.

Na weer een applaus rechtvaardigde Mandela het feit dat het ANC relaties bleef onderhouden met landen als Cuba, Libië en Iran. Dit ging in tegen het advies van regeringen en staatshoofden die de apartheidsstaat hadden gesteund. Hij dankte de buitenlandse gasten in de zaal, uit al die gemedene landen en uit de wereldwijde antiapartheidsbeweging. Zij ‘hebben het mogelijk gemaakt dat wij wonnen. Onze overwinning is hun overwinning.’

Aan het einde van zijn toespraak stond Mandela even stil bij de kwetsbaarheid van de strijd en wat hij had opgeleverd. Hoewel er prachtige successen waren behaald, waren er ook tegenslagen geweest.

‘Natuurlijk waren we niet onfeilbaar,’ zei hij, afdwalend van zijn geschreven toespraak. ‘Ook wij hebben in het verleden moeilijkheden gehad, zoals alle organisaties.’

We hadden een leider die ook zonder tegenkandidaat weer op zijn post terugkeerde, maar toen werden we samen met hem gearresteerd.* Hij was echter rijk naar de normen van die tijd en wij waren heel arm. De veiligheidspolitie

* Mandela heeft het hier over dr. James Moroka, de conservatieve, voormalige leider van het ANC die Mandela en anderen aangaf, waardoor ze werden gearresteerd tijdens de Defiance Campaign Against Unjust Laws in 1952. Later vergaf Mandela hem en vroeg hij hem peetvader van zijn kleinkind te worden.

ging naar hem toe met een exemplaar van de Suppression of Communism Act[‡], en zei tegen hem: “Luister eens, u hebt boerderijen. Er is een bepaling die zegt dat u die bezittingen kwijtraakt als u schuldig wordt bevonden. Uw bondgenoten hier zijn arm, zij hebben niets te verliezen.” De leider koos er vervolgens voor om zijn eigen advocaten te kiezen en weigerde zich te laten verdedigen samen met de rest van de aangeklaagden. Vervolgens zei de advocaat, die zijn cliënt met suggestieve vragen manipuleerde, tegen het hof dat er veel documenten waren waarin de aangeklaagden gelijkheid met de witten eisten: wat geloofde zijn cliënt? Hoe dacht hij daarover?’

Mandela vervolgde met een licht schouderophalen bij de herinnering: ‘De leider zei: “Dat zal nooit gebeuren.” En de advocaat zei: “Maar wordt dit aanvaard door u en uw collega’s hier?”’ Toen de leider ‘naar Walter Sisulu wilde wijzen, zei de rechter: “Nee, nee, nee, nee, nee, u moet voor uzelf spreken.” Maar de ervaring dat hij was gearresteerd, was te veel voor hem.’ Hij zweeg even, nadenkend. ‘Toch waardeerden we de rol die hij had gespeeld in de tijd voordat we werden gearresteerd. Hij had het goed gedaan.’

Mandela nam niet de tijd om de dubbelzinnigheid van die laatste bewering, die tot grote hilariteit leidde, te verklaren – sprak uit dat ‘goed gedaan’ waardering voor het werk van de leider voor de organisatie of was het een stekelig commentaar op zijn materiële welvaart? –, maar rondde zijn geïmproviseerde betoog af.

‘Ik zeg dit,’ besloot hij, met een ondeugende blik in zijn ogen, ‘zodat jullie je herinneren dat ik ooit jullie collega was als ik ooit zelf zwicht en beweer: “Ik werd misleid door die jongelui.”’

Daarna pakte hij zijn tekst er weer bij en zei dat het tijd was om het stokje over te dragen. Hij vervolgde: ‘Persoonlijk verheug ik me op het moment dat mijn medeveteranen, die jullie hier hebben gezien, en ik alles van dichtbij kunnen gadeslaan en van een afstand kunnen beoordelen. Naarmate 1999 nadert, zal ik als Staatspresident mijn best doen steeds meer verantwoordelijkheid over te dragen, zodat de overgang naar het nieuwe presidentschap zo soepel mogelijk verloopt.

Zodoende zal ik de gelegenheid hebben om in mijn laatste jaren mijn kleinkinderen te verwennen en kan ik op allerlei manieren proberen alle kinderen van Zuid-Afrika te helpen, vooral degenen die de onfortuinlijke slachtoffers zijn van een harteloos systeem. Ik zal ook meer tijd hebben om de discussies met Tyhopho[‡], dat is Walter Sisulu, oom Govan (Govan Mbeki[‡]) en anderen voort te zetten, die de twintig jaar van *umrabulo* (intensieve politieke debatten met een educatief doel) op het eiland niet hebben kunnen beëindigen.

Ik verzeker jullie [...] dat ik me, op mijn eigen bescheiden wijze, zal blijven inzetten voor de transformatie, en voor het ANC, de enige beweging die in staat is om die transformatie te bewerkstelligen. Als gewoon ANC-lid zal ik waar-

schijnlijk ook veel privileges genieten die ik de afgelopen jaren heb moeten missen: om zo kritisch mogelijk te zijn, om elk blijk van autocratie vanuit Shell House aan te vechten, en om voor de kandidaten van mijn voorkeur te lobbyen om ze vanuit hun plaatselijke afdeling te laten opklimmen.*

Maar serieuzer nu, ik wil graag nogmaals herhalen dat ik een volgzzaam lid van het ANC zal blijven, en dat ik me ook in de laatste maanden van mijn ambt zal laten leiden door het ANC-beleid en werkwijzen [zal] zoeken die jullie in staat stellen me op de vingers te tikken voor eventuele misstappen [...]

Onze generatie heeft geleefd in een eeuw die werd gekenmerkt door conflicten, bloedvergieten, haat en intolerantie; een eeuw waarin is getracht de problemen ten gevolge van de ongelijkheid tussen arm en rijk, tussen ontwikkelde en ontwikkelingslanden op te lossen, wat maar deels gelukt is.

Ik hoop dat onze inspanningen als ANC hebben bijgedragen en zullen blijven bijdragen aan het streven naar een rechtvaardige wereldorde.

Vandaag voltooiën we weer een etappe in die estafette – die nog vele tientallen jaren zal doorgaan – en nemen we afscheid zodat een competente generatie juristen, IT-experts, economen, financiers, industriëlen, artsen, ingenieurs en boven alles gewone arbeiders en boeren het ANC het nieuwe millennium in kan brengen.

Ik zie uit naar de tijd dat ik bij zonsopgang wakker zal worden, dat ik in alle rust en vrede kan wandelen in de heuvels en dalen van Qunu[‡], mijn dorp op het platteland. En ik ben ervan overtuigd dat dit zo zal zijn omdat ik, als ik daar wandel en de glimlach op de kindergezichten zie die de zon in hun hart weerspiegelt, weet dat jij kameraad Thabo en je team op de goede weg zijn; jullie zullen slagen.

Ik zal weten dat het ANC leeft – dat het blijft leiden.^{‡1}

Alle afgevaardigden op de conferentie en alle genodigden verrezen als één man en begonnen te zingen, te klappen en te wiegen op een medley van liederen voordat ze er een kozen dat zowel een vaarwel aan een unieke zoon was als een droevige erkenning dat Zuid-Afrika nooit meer hetzelfde zou zijn, wat er ook zou gebeuren.

‘Nelson Mandela,’ zongen ze, ‘er is niemand zoals hij.’

* Shell House was het hoofdkwartier van het ANC van 1990 tot 1997.

I

Vrijheid: een hele uitdaging

Nelson Mandela had dit vrijheidslied en de vele variaties erop al lang voordat hij in 1990 werd vrijgelaten uit de Victor Verster-gevangenis[‡] gehoord. De gezamenlijke inspanningen van het staatsveiligheidsapparaat en de gevangenisautoriteiten om hem af te zonderen van het zich ontvouwende drama van de strijd – en zijn indringende soundtrack – konden de stroom informatie tussen de zeer gewaardeerde gevangene en zijn vele gesprekspartners niet stoppen. De toevloed van nieuwe gevangenen naar Robbeneiland en andere gevangenissen eind jaren tachtig die voornamelijk uit jonge mensen van uiteenlopende politieke signatuur bestond – en was voorafgegaan door de instroom van activistische studenten in 1976 na de opstanden in Soweto en elders – markeerde de escalatie van de strijd en bracht nieuwe liederen met zich mee, waarbij elk couplet een gecodeerd verslag was van de vooruitgang of tegenslag, de tragedie of komedie, die zich in de straten voltrok. Het telkens weer terugkerende refrein van de liederen vertolkte het gevoel dat het regime van Zuid-Afrika aan de verliezende hand was.

Zoals de meeste mensen die aanvaardden dat de geschiedenis voor hen een bijzondere plaats heeft ingeruimd, en omdat hij waarschijnlijk bekend was met Emersons snijdende uitspraak ‘wie groot is wordt miskend’¹ wist Mandela dat zijn nalatenschap afhing van de koers die hij had voorgestaan: de gesprekken tussen de regering en het ANC. Ze waren vijf jaar voor Mandela’s vrijlating begonnen, toen hij onmiddellijk na een onderzoek in het Volks-ziekenhuis in Kaapstad, waar hij bezoek had gekregen van Kobie Coetsee[‡], de minister van Justitie, de kwestie van gesprekken tussen het ANC en de regering had aangesneden. Coetsees aanwezigheid was een sprankje hoop in een verder intense duisternis. Het jaar 1985 was de bloedigste periode van de strijd, een tijd die gekenmerkt werd door onomkeerbare bedoelingen en de verhar-